

Perecz László

NYELV ÉS FILOZÓFIA*

Bölcseleti spekuláció és nemzetkarakterológia Nádas Péter esszéisztikájában

„[S]em a magyar irodalomban, sem a magyar kultúrában, sem a magyar újságírásban [...] nincs igazi reflexiós kultúra. [...] [N]incs magyar filozófia, legalábbis nem volt, most talán mintha lenni kezdene. De nem volt. Emiatt magyar íróként megint csak a legkülönbözőbb küszöbökön átesem. Hiába hivalkodom én azzal, hogy a magyar nyelv milyen gazdag a mozzanatosságban vagy a képiségben, ha egyszer a korszak a fogalmiságra hajlik.”

„Nem vizsgálnám most annak a kitételnek a tényleges jelentését, mit is jelent a »magyar filozófia« kategóriája (a szerző [ti. Nádas – P. L.] itt talán csak a németországi filozófiai oktatással és diskurzussal szembeni tényleges nagyságrendi különbségre utal), csupán arra a nemzetkarakterológiai túláltalánosításra hívnám fel a figyelmet, miszerint – sok minden más mellett – maga a magyar nyelv lenne akadály a fogalmi jellegű gondolkodásnak.”

„A magyar filozófia teljesítményeivel szemben nincsenek, soha nem voltak fenntartásaim, s ezért ez rólam nem lehet köztudott. Nem azt mondtam, hogy kevesebb filozófiát, hanem azt mondtam, hogy több filozófiát a köznyelvbe. Írásban és szóban legalább harminc éve a köznyelv fogalomkincsének filozófiai átvilágítása mellett érvelek, s így azt sem állíthattam, hogy a szabatos fogalomhasználatnak maga a magyar nyelv lenne az akadály. Ha egyszer ilyenmüt írnék vagy mondanék, akkor kérem a tekintetes szerkesztő urat, hogy hívja a mentőket.”

A három idézet közül kettő – az első és a harmadik – magától Nádas Pétertől, a középső Margócsy Istvántól való. Az első idézet a Mihancsik Zsófia készítette nagy kötetinterjúból származik: Nádas annak az ismert nézetének ad benne hangot, hogy a magyar kultúra sajnálatosan igen kevésbé teoretikus jellegű, „magyar filozófia” mint olyan voltaképpen nem is létezik, a magyar nyelv öröndetes képgazdagsága pedig nem pótolja súlyos fogalmi hiányait. A második idézet forrása Margócsy tanulmánya a magyar irodalom úgymond „filozófiatlanságá”-nak tézisééről: az irodalomtörténész itt a széles körben „bölcs tapasztalat”-ként bemutatni szokott, toposzá szervült közhelyet dekonstruálva látja jónak vitatkozni Nádas friss vélekedésével, a „magyar filozófia” fogalmának meghatározatlanságát és „nemzetkarakterológiai túláltalánosítás”-t vetve az író szemére. A harmadik idézetet végül Nádas Faragó-Szabó István vitacikkére adott válaszából emeltem ide: az író itt a filozófus által idézett irodalomtörténésznek válaszol, határozottan tagadva, hogy fenntartásokat hangoztatott volna a magyar filozófia teljesítményeivel szemben, és aggályoknak adott volna hangot a magyar nyelv fogalmi teljesítőképességével kapcsolatban.

* Ez az esszé eredetileg előadásként hangzott el az MTA–ELTE Nyelvfiziológiai Kutatócsoport, az Erasmus Kollégium és a Magyar Wittgenstein Társaság által a Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat keretében rendezett, *Nyelvek között: Interdiszciplináris dialógus* című konferencián, 2011. november 24-én.

Mi is van akkor tehát? Egymás után olvasva a három gondolatmenetet, az ember hajlamos elbizonytalanodni: mit is gondol – illetve különösen: mit nem gondol – tehát a legjelentősebb magyar írók egyike, a magyar kultúra élő klasszikusa a magyar filozófia létéről vagy nemlétéről, a nyelv és a filozófia kapcsolatáról.

Előadásom ebből az elbizonytalanodásból született. Azt kísérli meg, hogy úgy nagyjából körüljárja a kérdést, és legalább vázlatos feleletet próbáljon adni rá. A vállalkozás nem is olyan kicsiny, mint első pillantásra tűnhet. Nádas életművének jelentős hányadát mára az értekező próza teszi ki. Köteteinek pontos számát nem könnyű meghatározni, de annyi kétségtelen: magyar nyelven megjelent könyveinek immár a többsége nem a szépírás, hanem az értekező próza körébe sorolható. Nem állítom, hogy ebben a kiterjedt anyagban föl tudtam volna dolgozni a filozófia státuszára meg a filozófia és a nyelv viszonyára – illetve a magyar filozófia léte-re-nemléte-re meg a magyar filozófia és a magyar nyelv konstruktív kapcsolatára – vonatkozó valamennyi utalást. Azzal viszont eldicsekedhetem, hogy az előadásra készülve a teljes értekező prózát újraolvastam: fejtegetéseim során igyekszem körültekintően föl idézni az olvasottakat.

Gondolatmenetemet rendre a következő egységekre fogom tagolni. Előbb, általánosságban, szemügyre veszem, Nádas mit is tart a filozófiáról, illetve miként vélekedik a maga viszonyáról a filozófiához. Azután föl idézem és kommentálok a magyar teoretikus kultúra gyöngeségére és a magyar filozófia fejletlenségére vonatkozó nézeteit. Végül középponti fundamentálfilozófiai kategóriájának, az „*alkat*”-nak a fogalmát, illetve a nemzetkarakter státuszára vonatkozó elképzeléseit vizsgálom meg közelebbről. Fejtegetéseim során bőségesen idézek majd Nádas-szövegekből, illetve többször villantok föl gondolatokat a magyar filozófia múltjából. Következtetéseim szerint ugyanis – ennyi talán megalólezhető közülük – a Nádas által a magyar filozófiával szemben megfogalmazott aggályok mind a hazai bölcsélet régi toposzai közé tartoznak.

1

Amikor Nádas a filozófiáról beszél – szóba hozza a filozófia fogalmát, vagy pláne, eltöpreng a kultúrában játszott szerepéről –, általánosságban annyi rögtön szembetűnik, hogy kivétel nélkül mindig valami kiemelkedő szférára gondol. Ennyiben, ezt azonnal kijelenthetjük, kétségkívül kapcsolódik az európai kultúra régi, az antikvitásra visszanyúló hagyományához, amely a filozófiát a legmagasabb rendű szellemi tevékenységnek tekinti. Közelebbi konceptualizálás nélkül azonban a filozófia fogalma alkalmanként elveszíti határozott körvonalait, és hol a méltatás, hol meg a kárhoztatás retorikai eszközévé alakul: ha az író megdicsér valakit-valamit, annak filozófiáját emlegeti, ha ellenben bírál, akkor filozófiájának hiányát sérelmezi. Így olvasunk az egyik oldalon például Pina Bauschról mint a „*testek filozófusá*”-ról, a Camus „*mondatainak ökonómiaját*” megteremtő „*filozófiai megmunkálás*”-ról, a Pilinszky János fényképalbumában közölt sorozat darabjairól mint olyasmikről, amelyeknek „*nincsen esztétikájuk, de van filozófiájuk*”, vagy Ronyecz Mária színészi alakításáról mint olyan valamiről, „*ami már filozófia*”. Ugyanakkor a másik oldalon így minősül a sekélyes WERTHER-parafrazist író Ulrich Plenzdorf olyan efemer szerzővé, akinél „*a filozófiát az ideológia helyettesíti*”, vagy a fölszínes politikusportrékat festő Lengyel László olyan híg publicistává, akinek munkássága nem egyéb, mint „*sok költészet, sok prófécia*”, ellenben „*kevés elemzés, még kevesebb politikai filozófia*”, sőt a maga formálta liberális polgár életszereppel maradéktalanul azonosul

Thomas Mann is olyan íróvá, aki, a maga „*humanisztikus szellemvilágába*” lévén bezárva, nem rendelkezik a „*stilizálásoktól mentes gondolkodásra és beszédre*” egyáltalán lehetőséget teremtő „*metafizikai elképzeléssel*”.

Ami a viszonyt illeti, amely őt a filozófiához fűzi, az író összetett álláspontot látszik megfogalmazni. A műfajok között szigorú hierarchiát állapít meg: ebben a hierarchiában pedig a prózaíró a filozófushoz képest alacsonyabbra helyezi. Finoman megmunkált, első nagyregényének poétikáját az EFFI BRIEST értelmezésének segítségével körüljáró szövegében azt fejtegeti, hogy „*a tudás, a tapasztalat és a megismerés szempontjából elég határozottan ki vannak jelölve az írásos műfajok határai*”. A regény, úgymond, csak arról beszélhet, amiről legalább egy ember tud, a költészet azzal foglalkozik, amit egy személy nem tud, a filozófia ellenben azokkal a dolgokkal is foglalkozhatik, amelyekről senki sem tud. „*Mintha kényelmesen haladnék egy lépcsősoron fölfelé: történetírás, elbeszélés, költészet, filozófia.*” A maga vázolta hierarchiából az következik, hogy amikor ő, a regényíró filozófiával foglalkozik, akkor voltaképp nem a neki rendelt helyen áll, és nem adekvát munkát végez. A maga filozófiai kísérleteit a bölcelet fogalmának többértelműsége segítségével legitimálja. A filozófia ugyanis, tudvalévően, nem csupán magasztos európai kultúrhagyomány, a hétköznapi tudatot meghaladó, saját előzményeire szisztematikusan reflektáló, fogalmi szigorral művelt szellemi terület: filozófiának nevezhető a hétköznapi tudat szintjén űzött bölcselkedés is. Amikor az író filozofálni kezd, a filozófiára mintha nem úgy tekintene, mint az egzisztenciális kérdésekre adott reprezentatív válasz kísérletek kanonizált hagyományára, vagyis az európai filozófusok névsorára vagy az európai filozófiai művek könyvtárára. Amikor filozofál, a saját egzisztenciális kérdéseire keresi a maga válaszait.

A bölcelet felé irányuló határátlépései során, úgy látszik, mintha zavart kellene leküzdenie. Szerelemfilozófiai esszékönyve végén például észrevehetően elbizonytalanodott hangon mentegeti a maga eljárását. „*A bővebb kifejtés érdekében se szerettem volna olyan területekre tévedni, ahol nincsen kompetenciám, vagy olyan módszerekhez folyamodni, amelyek távol állnak eddigi gyakorlatomtól. [...] Vállalkozásom kockázatoságával természetesen tisztában voltam és tisztában vagyok*”, magyarázza tovább. „*Nem végeztem önálló kutatásokat, nem kívántam és nem is kívánhattam tudományos igényű munkát írni; hangosan gondolkodom, s ez a saját műfajom szabályai szerint bocsánatos bűn.*” „*Tudományos szempontból*” „*fölöttébb műkedvelő eljárást*” emleget, majd saját szépíró voltát hangsúlyozza. Interjúkönyvében így utasítja vissza az esszéinek teoretikus voltával szembeni ellenérzéseket. „*En nem érzem ezeket az írásokat sem elvontnak, sem elméletinek, annak végképp nem. Nincs is meg hozzá a felkészültségem, legfeljebb gondolkodom, és a gondolataimat leírom. Szerintem ez teljesen legitim művelet.*” Esszéesztikájának termékei, vallja be, „*fogalmilag nem iskolázott írások, ezért filozófiának nem nevezhetők, a filozófiának még csak a közelében sincsenek*”. Első nagyregényének keletkezését földidéz, nagyszerű esszéjében, hasonlóképpen, a maga „*elvonatkoztatásra*” való „*hajlamát*” túl kevésnek ítéli ahhoz, „*hogy elszakadhasson önmön gyakorlatiasságától, és valóban filozófia legyen*”. Spekulációit a filozófusi szakma felől megkérdőjelező Faragó-Szabó Istvánnal vitatkozva indignálódott hangon utasítja vissza, hogy bírálója úgymond „*[s]zakfilozófiai kvalitásokat kér számon egy irodalmi szövegen, de még ezzel sem elégszik meg, legszívesebben rögtön megszabná, hogy filozófiai egzaktásban meddig menjen el egy irodalmi esszé*”.

A maga teoretikus kísérleteit egyszerűen a reflexió iránti szükséglet megnyilvánulásaként szereti értelmezni. Interjúkötetében határozottan cáfolja, hogy fontos művészi teljesítmény anélkül is megszülethetne, hogy alkotójának rálátása lenne saját tevékeny-

ségére. „Muszáj, hogy rálátása legyen erre is. Mások hisznek a buta művészen, én nem hiszem el, hogy létezik jelentős művész, aki ne tudná, amit csinál.” A címében is figyelemre méltó, a „reflektivitás nagyszerűségét” földicsérő esszéjében pedig elvi éllel szögezi le a reflexió-önreflexió szükségességét. „A reflektivitás nem az egyik vagy a másik szakma specialitása, és különösen nem kreativitást gátló értelmiségi szórakozás, hanem a tudat elháríthatatlan gesztusa.” Teoretikus munkálkodását ilyenformán nem szabad döntés eredményeként fogja föl: a maga tudatműködése szükségszerű megnyilvánulásának gondolja. Saját reflektivitása fejlettségét ráadásul a maga alkati adottságának tekinti, és éppen nem fölszabadító hatásának értékeli, hanem egyenesen olyasminek, ami megköti őt. „De az meg az alkatomhoz tartozik – meséli –, hogy ülök és gondolkodom, értékelem, amit csináltam, egyszóval reflexív vagyok. Nem élem meg úgy, mint valami nagy pozitívumot. Rettenetesen fékező hatású, beszorít, merevvé tesz. [...] De hát ez alkat kérdése is, így születtem, hogy ilyen grübler legyek, talán nincs is rá magyar kifejezés. Tehát aki úgy ül, fúrokat és ásogat, turkál. Nekem ez nem jó.”

Másfelől azonnal azt is hozzá kell tennem: a vonatkozó Nádas-szövegek nyilvánvalóan nem filozófiailag iskolázatlan, a bölcséleti hagyományban járatlan szerző munkái. Semmiképpen sem hivatásos filozófuséi ugyan – az író maga vallja be, „saját halálának” elmeséléséhez mintegy „új életet” kellene kezdenie, azaz nem irodalommal, hanem filozófiával kellene foglalkoznia. Mégis: a szövegek vitathatatlanul bizonyos filozófiai olvasottsággal fölvértezett szerző szövegei. Megint az interjúkönyvet idézem. „Én olvastam filozófusokat, a magam szempontjából elég sokat olvastam, olvasok, még azt sem mondanám, hogy minden válogatás nélkül olvastam volna őket, vagy ne részesültem volna valamilyen filozófiai alapképzésben.” Kultúrkritikai töprengései és metafizikai spekulációi egyaránt valóban határozott bölcséleti érdeklődésről és számottevő filozófiai ismeretanyagról tanúskodnak. Ami ugyanakkor persze nem jelenti azt, hogy szövegeinek bölcséleti fogalomkezelése alkalmanként ne lenne megmosolyogtató.

2

A magyar kultúra filozófiátlansága, a magyar filozófia gyöngesége és a magyar nyelv csekély teoretikus teljesítőképessége: mindezek a vélekedések Nádas állandó – régen meggyökeresedett és gyakran elismételt – meggyőződése. Ahogy például az előadásom elején idézett interjúban fejtegeti, szenvedélyesen vitakozva az első szocialista kormány miniszterelnökének gyorsan elhíresült megjegyzésével, amelyik a filozófus-túlképzés kárait találta fölemlgetni. „Egész egyszerűen arról van szó, hogy Magyarországon nagyon kevés a filozófus. Tehát tényszerűen az ellenkezőjéről van szó, mint amit a magyar miniszterelnök a helyzet ismeretében hiányában állít. [...] [A]mikor a magyar miniszterelnök azt mondja, hogy kevesebb filozófust kell képezni, mert a filozófusok nem jők semmire, akkor én azt mondom magamban, hogy ez a Horn miniszterelnök csak azért mondhat ilyen éktelen ostobaságot, mert mindig is nagyon kevés volt a magyar filozófus, és nem alakult ki magyar filozófia.”

Figyelemre méltó, hogy ezekkel, a magyar filozófiai elmaradottságot fölsérelmező nézeteivel az író, valószínűleg anélkül, hogy a történet részleteit mélyebben ismerné, éppen a magyar filozófiai gondolkodás fontos toposzához kapcsolódik hozzá. A magyar filozófia fejlődésfolyamatának jellegzetesen vissza-visszatérő kiindulópontja éppen a magyar filozófia elmaradottságának kárhoztatása és az elmaradottság fölszámolásának sürgetése.

Idézeteket olvasok föl.

„*De haj, szegény magyarok, legszerencsétlenebbek a halandók között! Mert ha a filozófia az istenek ajándéka és találmánya, nincs akkor velünk az istenek barátsága, nincs akkor nekünk öhozzájuk semmi közünk, hiszen a filozófia mitőlünk majdnem teljesen száműzve van.*” Ezt Apáczai Csere János panaszolja 1654-ben. „*Minthogy a' philosophia minden ágának kifejtése 's hazánkban terjesztése leginkább az által eszközölhető; ha nemzeti írónk a' philosophiára nézve szüntelen szemök előtt tartják, milly sikerrel dolgozának elődeik, vagy miben 's mi okra nézve maradának hátra; ez a kérdés: Tudományos művelődésünk' története időszakonként mit terjeszt elénkbe a' filozófia állapotja iránt; és tekintvén a filozófiát, miben 's mi okra vagyunk hátrább némely nemzeteknél?*” Ezt meg a Magyar Tudós Társaság tisztségviselői foglalják pályázati kiírásba 1831-ben. „*A philosophia helyzetét hazánkban nem tekintem biztatónak. Hazánk culturáját nagy traditiók nem kötik a philosophiához, mely a tanításban korszakonként tisztas helyet foglal el, de az iskola falain túl önálló jelentőségre szert tenni nem igazán tudott.*” Ezt pedig Alexander Bernát jelenti ki akadémiai székfoglalójának első mondataiban 1893-ban. A három szövegrészlet, ugye, két és fél évszázadot fog át, az első a tizenhetedik század közepéről, az utolsó a tizenkilencedik század végéről származik. Ehhez képest mindhárom ugyanazt állítja, ráadásul egymáshoz meglepően hasonló hangfekvésben fogalmazva: az első magyar nyelvű filozófiai mű szerzője, a magyar tudományosság intézményének első vezetői meg a magyar filozófiatudomány meghatározó intézményesítője és a magyar filozófiai nyelv kiemelkedő modernizálója – hogy tudniillik nincs magyar filozófia, a feladat éppen a megteremtése volna.

Amikor tehát Nadas a magyar filozófia efféle történeti hiányait kezdi emlegetni, tudtán kívül maga is azonnal a magyar filozófia hagyományvonulatába lép be. Az elmaradottság tudata és az elmaradottság fölszámolásának igénye a magyar bölcelet fejlődésfolyamatának olyan toposzai, amelyek időről időre sajátos rész hagyományokat képeznek meg. A magyar filozófiai múlt magyar–amerikai kutatója, Larry Steindler a magyar filozófiatörténet historiográfiáját földolgozó, német nyelvű disszertációjában például meggyőzően állítja, hogy a hazai bölcelet múltjának föltárására irányuló, megmegújuló törekvések alapja minden esetben jellegzetesen az elmaradottság tudata: a magyar filozófia történészei mindig éppen azért kezdik számba venni az előzményeket, hogy a mindenkori jelen hátramaradottságának fölszámolásában működjenek közre. Magam pedig monográfiában meséltem el a történetet, amelynek során a hazai társadalmi és bölceleti elmaradottság érzetének nyomán megfogalmazódik a sajátképpen magyar, „*nemzeti filozófia*” gondolata: hogy tehát az erős, a nemzeti kultúrát megalapozni képes filozófia éppen úgy születhet meg, ha nem csupán nyelvíleg magyar filozófiát alkotunk – tartalmilag is par excellence „*nemzeti*”, a magyar nemzetkarakterrel adekvát, a magyar „*nemzeti gondolkodást*” kifejező bölceletet teremtünk.

A magyar kultúra filozófiai elmaradottságának és a magyar filozófia fejletlenségének tételét az író gyakran állítja a nemzetközi összehasonlítás perspektívájába, és támasztja alá nyelvi argumentumokkal. A magyar filozófia más nemzeti filozófiákhoz képest lesz elmaradott tehát, és elmaradottságát épp nyelvének más nyelvekéhez képest fejletlenebb volta magyarázza.

A magyar filozófia és a magyar nyelv antipódusa az érvelésekben legtöbbször a német filozófia és a német nyelv. Az író-esszéista, igaz, néhányszor emleget más bölceletet és nyelvet is. Magyar nyelven filozófiai elemzést végezni, nyilvánítja ki Kertész Imre bölceleti elemzéseit méltató esszéjében: már önmagában aggályos, külön reflexiót igénylő

vállalkozás. A magyar nyelv „fogalmait” ugyanis „*eleddig alig zavarta meg valaki a filozófiai mérlegelés elmunkálataival*”. A magyar nyelv „*legfeljebb más nyelvű filozófiák interpretációit ismeri, de önálló filozófiája nincs*”. Vele, a magyarral szemben állnak tehát azok a nyelvek, amelyeknek ezek szerint van filozófiájuk. Ezeknek „*a fogalmilag nagyon tisztázott nyelveknek*” is megvannak a maguk „*hátulütői*”, fejtegeti többször idézett könyvintertjében, noha ez a veszély bennünket, ugye, nemigen lévén magyar filozófia, nyilvánvalóan nem fenyeget. A nyelv fogalmi „*túltisztázottságának*” problémája az „*önálló filozófiát*” fölmutatni képes nyelvekben áll elő ilyenformán: Nadas szerint a francia, a német és az angol nyelvben. A nyelvi szempontot időnként kultúraszerkezeti-intézményes megfontolások egészítik ki. Így olvasunk például, megint csak az interjúkönyvben, a francia filozófiai kultúra dicséretéről. „*Franciaországban nem is érdemes utánamenni, ott valaki vagy matematikai osztályba jár, vagy irodalmiba, mindkettő alapozásához hozzátartozik a filozófia, nem beszélve arról, hogy a legközségesebb középiskolai irodalomtörténeti tankönyv sem választja el a költőket és a filozófusokat, együtt tanulják.*”

A nemzeti filozófia egyéb példái ellenére Nadas beállításában a filozófia par excellence nemzete mégis a német. A német filozófia kiemelkedő teljesítményének tételét pedig az érvelések, figyelemre méltó módon, a német nyelv diszkurzív fejlettségének megállapítására alapozzák. Az íróra mélyen jellemző módon, a német kultúra fogalmi természetének teoretikus tétele az érzékiséget és a fogalmiságot közvetlenül összekapcsoló narratívák egyikében jut szóhoz a legvilágosabban: Nadas személyes történetében fogalmazódik meg. A többször is földézett, interjúbán is, esszében is előkerülő történet szerint a német nyelv és kultúra meghatározóan teoretikus természetével a szerző egy bajorországi kórházi tartózkodásán szembesült. A betegek egymással való érintkezésének ott, ebben a német nyelvi közegben, meséli Nadas, „*van egy sajátos, átlátható rendszere, mintegy ritualizálva van*”. A német betegársak jellemzően nem értelmiségiek, mégis „*csaknem valamennyien Kant ritualizált nyelvén beszéltek*”. Kant ritualizált nyelve: a fogalmak folyamatos meghatározásán alapuló, diszkurzív nyelv. Kicsit hosszabban idézem a Nadas földézte tapasztalatokat. „*Valaki valamit nagyon óvatosan és lehető legkevésbé tolavón állít. A másik kíváncsian rákérdez, ami úgy értendő, hogy a kérdéses ponton definiálni kell. Az első beszélő ekkor definiál. A második is elmondja, mit hogyan ért. Megállapodnak, hogy véleményük eltér, vagy éppen megegyezik. A második személy előzőeken visszater az eredeti állításhoz, s ő maga vizsgálja meg, hogy a definíciók különbség ellenére, illetve a definíciók azonosság alapján végrehajtható-e a tervezett cselekvés, amelyet az első állítás a lehetősége szerint tartalmazott. Ha nem hajtható végre, akkor az egyeztetési folyamat kezdődik előlről.*” A visszaemlékező nyilvánvalóan idealizált emlékei, fogalmi alakra hozva, egy működő filozófiai kultúra vízióját képezik meg.

Álljunk meg itt egy pillanatra, összegezzük Nadas képét. Nadas képe szerint a sajátképpen filozófiátlan magyar kultúra valódi ellenpólusa a sajátképpen filozofikus német kultúra. Fogalmilag fejletlen nyelv, diszkurzív iskolázatlanság, a bölcséleti önállóság hiánya itt; fogalmilag fejlett nyelv, diszkurzív iskolázottság, bölcséleti önállóság ott.

A kép megint nem ismeretlen. A hazai filozófia történetében épp a sajátosan magyar, szubsztantíve „*nemzeti*” mondanivalók kifejezését maguk elé tűző filozófiák képviselői szeretik így – a „*magyar*” versus „*német*” oppozíciójában – leírni a helyzetet és előírni a feladatokat.

A reformkorban a magyarság sajátosan „*nemzeti filozófiájá*”-nak megteremtését magára vállaló „*egyezményes*” filozófiai iskola meghatározó gondolkodója, Szontagh Gusztáv

például így állítja szembe a még nem létező, ám éppen megteremtendő konkrét, életközeli és gyakorlatias magyar filozófiát, a már létező, ámde elvont, életidegen és spekulatív német bölcseséttel. A két háború közötti korszak szintén önálló magyar tartalmú bölcsélet kidolgozásával kísérletező társadalomreformer bölcselője, Karácsony Sándor hasonlóképpen így képez oppozíciót a magyar filozófia „objektív” és „primitív” jellege meg a német filozófia „szubjektív” és „komplikált” jellege között.

3

Az „alkat”: Nádas esszéisztikájának meghatározó kategóriája. Az értekező prózában megképződő metafizikai fogalmak közül alighanem a leggyakrabban fordul elő, és leghangsúlyosabb szerepet játszik. A külön neki szentelt tanulmányban – a teljes esszéírói életműnek ebben a talán a legközvetlenebbül bölcséleti elméletképzésre vállalkozó írásában – úgy jelenik meg, mint a „környezet” kategóriájával oppozícióban álló kategória. „Az alkat a bennünk lévő isteni rész, a környezet pedig a ránk bízott emberi egész”, magyarázza Nádas. Az alkat itt a személyiség legvégső magjának látszik. Olyan valaminek, ami közvetlenül a világegyetem egészéhez köt bennünket, így az állandóság elvét képviseli a változás ellenében. Elsődleges a környezethez, a közösséghez, a kultúrához és a történelemhez képest, erőszak nélkül nem lehet hozzátenni és nem lehet elvenni belőle semmit. Az író számos más metafizikai kategóriájához hasonlóan, zárójelben mondom, az alkat is egyszerre látszik természeti és isteni szubsztanciának.

Egy lépéssel továbbmenve azonnal föltűnik, hogy noha az alkat elsődleges ugyan a közösséghez képest, az író határozott meggyőződése szerint a közösségeknek – hangsúlyosan: a nemzeti közösségeknek – is van alkata, azaz karaktere, jelleme, sőt lelke. Az esszéisztikájában útra induló olvasó számos efféle megfogalmazással találkozhat. A Richard Swartz-cal folytatott beszélgetés elején beszélgetőpartnerét azonnal „svédességéről” kezdi kérdezni, a BÁNK BÁN-t sajátosan „magyar lelkű” remekműnek nevezi, a Ljubimov színházában megnyilvánuló érzékiségnek „nemzeti karakter”-t, „speciális orosz jelleg”-et tulajdonít, Misima mondatainak nyomába eredve pedig az író és a „japán karakter” viszonyán látja szükségesnek eltűnődni.

Nádas szerint kétségtől létezik tehát olyasmi, hogy „nemzetkarakter”. Kérdés viszont: létezik-e „nemzetkarakterológia” is?

Nos, kinyilvánított szándéka szerint a nemzetkarakterológiától – ettől a nemzet idő fölötti, metafizikai karakterét tartalmilag rögzítő, tudományosan kifejező és ideologikusan előíró, tünékeny ismeretterületől – maga is igyekszik distanciát tartani. Több helyütt fölbukkanó, vissza-visszatérő érvelése határozottan tagadja a szubsztantív karakterológia alapját: az egyén és a nemzeti kollektívum közvetlen azonosítását. A nemzetet egyetlen személyként leíró – és a nemzet-személy tartalmi alkatát előíró – nemzetkarakterológia elképzelését világosan megkérdőjelezi például Szolzsenyicin-kritikájában. A „kényszeres politikai pályafutást” befutó Szolzsenyicin baljós téveszméje, magyarázza, hogy úgy tesz, „mintha ennek az irdatlan országnak lenne személye, s lehetnének megszólítható tulajdonságai”. Pedig valaha, mielőtt politikai prófétává alakult volna át, még „[n]em azt mondta, hogy ilyen meg olyan lenne az orosz ember, hanem azt mondta, hogy ez az ember ilyen, a másik meg másmilyen, és ezek orosz emberek”. Másutt, hasonlóképpen, úgy vélekedik, hogy „[e]gyetlen személyt sem illik azonosítani sem az országgal, sem a néppel, ahonnan vagy

amelyből származik”. A kérdés átfogó reflexiójának szentelt nagyszéjében, elvi élel, pontosan ugyanezt fogalmazza meg. „Azonos nyelven beszélő emberek csoportjában fel tudok ugyan fedezni bizonyos hasonló vagy visszatérő vonásokat, de ha ebből a csoportból egyetlenegy emberrel kerülök szembe, akkor nem a személyes és nemzeti tulajdonságok valamiféle rejtélyes keverékével van dolgom, hanem egyedül és kizárólag a másik ember karakterével.”

Ez utóbbi, hőseinek sorsát a nemzetkarakterológia lehetőségének vagy lehetetlenségének kérdésével összekapcsoló nagyszéj – zárójelben mondom: amennyire tudom, az egész életmű egyetlen kísérlete, amelyikben a szerző lábjegyzetekkel utal a maga fölhasznált forrásaira – gondolatilag elsősorban Bibóra támaszkodik: arra a teoretikusra tehát, aki a magyar hagyományban a legmeghatározóbban járul hozzá a nemzetkarakterológia fölszámolásához. Ha van Bibónak sajátos gondolkodói teljesítménye, az, nyugodtan kijelenthető, éppen a két háború között olyannyira virulens nemzeti alkatdiskurzus dekonstrukciójában áll. Híres, koalíciós évekbeli esszépublicisztikáiban mintegy ellehetetleníti a szubsztantív alkatfogalmat, és aláássa a normatív karakterológiát: a nemzetkarakterológiai megközelítést szociálpszichológiai megközelítéssel váltja föl.

A nemzeti alkat ügyében Nádas ráadásul – ezt is afirmatíván mondom – a legtermékenyebbnek tűnő kiindulópontot választja: a róla való tudás fogalmi megragadhatatlanságának és kommunikálhatatlanságának tételét szögezi le. „*Én úgy gondolom – jelenti ki elvi élel –, hogy sokkal többet érzekeliünk, mint amennyit tudunk, és többet tudunk, mint amennyit ki tudunk fejezni.*” Ez a Polányi-féle „*tacit knowledge*” fogalmát idéző álláspont valószínűleg valóban termékeny irányt mutathat az egyes nemzetek sajátos jellemének megközelítése számára.

A nemzetkarakterológia határozott elvi elutasítása és a nemzeti karakter megközelítésének termékeny kiindulópontja ellenére Nádas ugyanakkor, úgy tűnik föl, mégsem tud elszakadni az esszencialista nemzetkarakterológiák hagyományától. Esszéjében – francia és német hőseinek cselekedeteit értelmezve – karakterológiai sztereotípiák sokaságát működteti, szembeállítva egymással az individualizmus „*univerzális*” és „*holisztikus*” felfogását meg az „*Exactitude*”-öt és „*Weltanschauung*”-ot, illetve „*karakterisztikus dualitást*” állapítva meg a „*Lumière*” és a „*Bildung*” hagyománya között. Végkövetkeztetése pedig – amely szerint nem a kollektív identitás foglalja magában a személyes identitást, hanem megfordítva, éppen „*a személyes identitás foglalja magában a kollektív identitást*” –, mint arra már az esszé legelső és legmélyebb értelmezőinek egyike, Radnóti Sándor is fölfigyelt, hasonlóképpen benne marad a nemzetkarakterológiai hagyományban.

Margócsy István, ugye, emlékezzek, „*nemzetkarakterológiai túláltalánosítást*” vetett az esszéista szemére. Nádas, most már tudjuk, a maga szempontjából joggal utasította vissza a vádat: a maga gondolati feladatának épp azt tekintve, hogy a nemzetkarakterológiai hagyományt meghaladja és a nemzeti alkat tüneményét a karakterológián túl igyekezzék megérteni. Úgy tűnik ugyanakkor, ezt is láttuk, hogy a törekvés nem járt maradéktalan sikerrel: az esszencialista karakterológiák ott kísértének a nemzeti alkat problémájával birkózó szövegek érvelésében.

A kísértés valószínűleg az író spekulatív kísérleteinek irányából következik. Abból, amit meleg hangú monográfusa – Balassa Péter – is „*predikatív beszédnek*” kénytelen nevezni, amit tárgyilagos kritikusa – Radnóti Sándor – „*apodiktikus filozófiai manírnak*” minősít, vagy amit ingerült pamfletírója – Farkas Zsolt – „*a világ mindenáron való, végleges elrendezésének erőszakjaként*” bélyegez meg.

Nádas Péter végül is bizonytalanságban hagy minket, olvasóit.